

EWA GŁADKOWSKA

PRZEDSTAWIENIE *MATER MISERICORDIAE* W SZTUCE

Idea Matki Boskiej Dobrej Opieki to wynik silnie rozbudowanego kultu Matki Boskiej w średniowieczu. Jak pisze Mieczysław Gębarowicz idea ta polegała na przeniesieniu na Maryję idei opieki Boskiej, która stanowiła zawsze jeden z najgłębszych korzeni wszelkich religii¹. Wspomniany autor w swej znakomitej książce poświęconej wyrażeniu owej myśli w sztuce środkowo-wschodniej Europy zaznacza, że w Kościele katolickim otrzymała ona umowną nazwę *Mater Misericordiae*. Na obszarze Cerkwi wschodniej, dla idei opiekuństwa Matki Boskiej, ustalilo się określenie „Przeczystej Bogurodzicy”, *Pokrow* (po rosyjsku), *Pokrowa* (po ukraińsku)². Opiekuństwo Matki Boskiej znalazło swój wyraz w sztuce. Zaistniały dwie wersje ikonograficzne. Wersję zachodnią tworzyła Matka Boska z płaszczem opiekuńczym. Była ona wzbogacana z biegiem czasu nowymi treściami. Na Rusi, jak pisze Gębarowicz „ustalił się typ *Pokrowy* z szalem opiekuńczym w dwóch wariantach, ich jednak ewolucja doprowadziła do zarzucenia tradycyjnego schematu i przyjęcia odpowiednio zasymilowanej wersji zachodniej”³

1. Źródła przedstawienia

Niemiecka badaczka tego tematu, zwanego w jej języku *Schutzmantelmadonna*, każe szukać korzeni przedstawień Matki Boskiej Dobrej Opieki na monetach rzymskich z II wieku, na których *Jupiter Conservator* ochrania swym płaszczem cesarza⁴. Dalsze poszukiwania prowadzą autorkę w obręb sztuki zaliczanej do sztuki prowincjonalnej. Wskazuje ona na grupy rzymskich terakotowych figurek, które pochodzą głównie z Galii i prowincji germańskich. Jeden z przykładów pochodzący z Recji, autorka interpretuje jako boginię czuwającą nad szczęściem i płodnością małżeństwa i szukających u niej pomocy matek⁵. Istniała zatem jakaś tradycja antyczna, która na nowo podjęta w średniowieczu zyskała nową formę i treść. Inny badacz tego tematu, P. Perdrizet, dopatruje się pierwszych przedstawień Matki Boskiej Dobrej Opieki na pieczęciach z XIII wieku i zwraca uwagę na szczególną popu-

¹ M. GĘBAROWICZ, *Mater Misericordiae Pokrow Pokrowa w sztuce i legendzie środkowo-wschodniej Europy*, Wrocław 1986, s. 7.

² *Tamże*, s. 8.

³ *Tamże*, s. 8.

⁴ Ch. BELTING-İHM, *Sub matris tutela. Untersuchungen zur Vorgeschichte der Schutzmantelmadonna*, Heidelberg 1976, *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse*, 3 Abhandlung, s. 9.

⁵ *Tamże*, s. 19–20.

larność tego typu wizerunku w środowisku cysterskim. Związana ona była z wpływem jaki wywarła wizja Caesriusa von Heisterbach, której obiektem była Maryja biorąca w opiekę członków zakonu⁶. Oprócz tej wizji, duży wpływ na rozpowszechnienie tematu miały inne wizje, w których Matka Boża ukazywała się z płaszczem opieki, np. wizja św. Brygidy ze Szwecji⁷

Gest, według J. Seiberta, wywodzi się z prawa cywilnego, chrześcijańskiego średniowiecza. Dzieci narodzone przed ślubem były legitymowane i adoptowane w ten sposób, że ojciec w czasie chrztu brał je pod płaszcz. Wysoko postawione w hierarchii społecznej kobiety miały przywilej brania pod swój płaszcz proszących o łaskę⁸. W legendach XII i XIII wieku prawo to zostało przeniesione na Maryję. Płaszcz — *pallium* na Jej ramionach oznaczał monarszą godność, Jej królowanie we wszechświecie, a fałdy płaszcza symbolizowały Jej orędownictwo i opiekę nad Kościołem wojującym. Opiekuństwo Matki Boskiej opierało się na woli Chrystusa, który według św. Tomasza z Akwinu, dzieląc swe królestwo na dwie części: *Iustitia* — Sprawiedliwość i *Misericordia* — Miłosierdzie, przekazał tę drugą część swej Matce.

2. Ikonografia głównego tematu

Z końca XIII wieku pochodzą pierwsze przedstawienia Matki Boskiej z płaszczem opieki. Z 1267 roku pochodzi sztandar rzymskiego bractwa Maryjnego z przedstawieniem Matki Boskiej Dobrej Opieki. Na gruncie polskim spotykamy stosunkowo wcześniej wizerunki *Mater Misericordiae*. Już na pieczęci arcybiskupa halickiego Jakuba Strepy z XII wieku widzimy duchownego w pontyfikalnych szatach klęczącego pod płaszczem Maryi. Do najdawniejszych zabytków malarskich tej treści na terenie Polski należało malowidło na łuku tęczy w kościele św. Jana w Gnieźnie z połowy XIV wieku, dziś już nie istniejące.

Najstarsze znane polskie przedstawienie malarskie tego typu spotykamy na południowej ścianie prezbiterium kościoła cysterskiego w Koprzywnicy, pod wezwaniem Panny Maryi i Św. Floriana. To XIV-wieczne malowidło w dolnej strefie zawiera przedstawienie Maryi jako Matki Miłosierdzia i Ewy przy drzewie wiadomości dobrego i złego⁹. Została tu zobrazowana idea antytezy Maryi jako bezgrzesznej i nieskalanej przez grzech pierworodny i Ewy, jako sprawczyni duchowej śmierci ludzkości. Postać Maryi podkreśla Jej rolę *Advocata*. Z tym określeniem wiąże się Jej drugie określenie — *parakletos*, czyli powołana do czegoś, pośrednicząca¹⁰.

⁶ P. PERDRIZET, *La Vierge de Misericordie*, Paris 1908, s. 19–25.

⁷ H. SCHMIDT, M. SCHMIDT, *Die vergessene Bildsprache christlichen Kunst*, München 1981, s. 225.

⁸ J. SEIBERT, *Schutzmantelschaft*, w: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rom 1972, s. 127.

⁹ B. DĄB-KALINOWSKA, *XVI-wieczne malowidło koprzywnickie — misterium biblijne i kosmologiczne*, w: *Artium Quaestiones*, Poznań 1978, s. 65.

¹⁰ X. LEON-DUFOUR, *Słownik teologii biblijnej*, Poznań–Warszawa 1982, s. 644–645.

W średniowieczu, zwłaszcza w środowiskach cystersów, a potem franciszkanów, rozwijał się kult Maryi, której przyznawano rolę *Ecclesii*, a więc instytucjonalną niejako nie tylko wobec grup, ale całej ludzkości. W przedstawieniu Matki Boskiej Dobrej Opieki wytworzono różne typy. Maryja ukazywana jest z Dzieciątkiem Jezus lub bez Niego. Matka Boska przedstawiana bez Dzieciątka ochrania ludzkość swoim płaszczem mniej przed ziemskim nieszczęściem, bardziej przed gniewem Najwyższego Sędziego, Boga Ojca lub Chrystusa. Szczególny przypadek tego typu przedstawiają tzw. „dżumowe” obrazy z XIV wieku, z czasu epidemii dżumy, popularne jeszcze w XV wieku. Maryja na tych obrazach klęczy lub stoi przed Chrystusem i wskazuje na swą pierś, którą Go wykarmiła, błaga Go o zlitowanie nad grzeszną ludzkością. Chrystus zaś wskazuje swoje blizny Bogu, który chce wysłać przeciw ludzkości strzały przynoszące zarazę. Przedstawienie Matki z Dzieciątkiem Jezus związane jest z myślą wybawienia i litości, szczególnie kiedy Dzieciątko żegnając się pochyła w kierunku proszących o opiekę lub gdy podtrzymuje płaszcz.

Fotografia zamieszczona w tekście przedstawia obraz Matki Boskiej Dobrej Opieki z kościoła św. Jana Ewangelisty w Ornece. W badaniach nie spotkałam się z przedstawieniem identycznym w jego warstwie ikonograficznej. Płótno orneckie cechuje poprawne biblijne przedstawienie problematyki odkupienia. Głowę węża depta Chrystus, a nie, jak w wielu tradycyjnych przedstawieniach, Maryja. Źródłem programu ikonograficznego jest poprawne tłumaczenie Księgi Rodzaju 3,15: „Wprowadzam nieprzyjaźń między ciebie a niewiastę, pomiędzy potomstwo twoje a potomstwo jej: ono zmiążdży ci głowę, a ty zmiążdżysz mu piętę”. Tradycyjne natomiast rozwiązanie ma za podstawę nieściśle tłumaczenie tego tekstu, idące za Wulgatą, w którym tekst mówiący o zwycięstwie nad szatanem odniesiono do Maryi¹¹.

Sam typ przedstawienia na obrazie z fary orneckiej ma zapewne związek z przedstawieniem, popularnym w czasie baroku, Matki Boskiej z Dzieciątkiem deptającym i zabijającym węża włócznią Krzyża, który oplata kulę ziemską¹². Takim m.in. obrazem jest płótno Carlo Maratty z połowy XVII wieku, znajdujące się w kościele S. Agostino w Sienie.

Obraz ornecki zawiera interesujący i skomplikowany program ikonograficzny. Została tu bowiem zobrazowana nie tylko idea opiekuństwa Maryi oraz Jej macierzyństwa, ale także podkreślono królewską godność Jej i Jej Syna w intercesji, czyli pośrednictwie w wyjednywaniu zbawienia. Samo przedstawienie Chrystusa jest tu jakby złożeniem pewnych cech przedstawień Chrystusa zwyciężającego grzech i ty-

¹¹ Por. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, *Biblia Tysiąclecia*, Poznań–Warszawa 1984, s. 26, przypis do wiersza 3,15.

¹² A. PIGLER, *Barockthemen*, t. I, Budapest 1974, s. 515.

(fot. IS PAN w Warszawie)

Obraz Matki Boskiej Dobrej Opieki z kościoła św. Jana Ewangelisty w Orniecie

pu *Salvator mundi*. Znane jest przedstawienie dziecięcego *Salvator mundi* z Graduału karmelitańskiego z 1644 roku ojca Stanisława ze Stolca¹³

Sam motyw Chrystusa zwyciężającego grzech i diabła, jak zresztą w ogóle sceny z Jego życia, jest charakterystyczny dla sztuki protestanckiej, która położyła nacisk na ilustrowanie słów Jezusa Chrystusa. Temat ten odnajdujemy w sztuce Cranachów¹⁴.

Od XV wieku w przedstawieniu *Mater Misericordiae* często spotykane są wyobrażenia stanów duchownych i świeckich, przy czym stany duchowne najczęściej zajmują miejsce zaszczytne po prawej stronie Maryi. Liczba przedstawicieli stanów jest zmienna, jednak zawsze występuje cesarz i papież. Tego typu obrazem jest płótno z Ornety. Matka Boska skupia tu pod swym płaszczem opiekuńczym nie tylko obowiązującego w tym schemacie papieża i cesarza, ale również króla i prymasa. Ukazani są również przedstawiciele stanu szlacheckiego. Po lewej stronie zgromadzony jest dwór królowej z przedstawicielami jego cudzoziemskiej części i polskich szlachcianek. Donatorzy klęczący na pierwszym planie nawiązują do typu przedstawienia, w którym o opiekę prosiły poszczególne rodziny.

Pewne okresy, epoki cechowało zamięszanie do niektórych tylko scen z życia Maryi, czy też do jedynie symboliczno-alegorycznych przedstawień związanych z Jej kultem. Matka Boska Dobrej Opieki stanowi pod tym względem wyjątek. Temat ten spotykamy w średniowieczu, renesansie, baroku. Koniec XVIII i początek XIX wieku przyniósł zmierzch idei *Mater Misericordiae*. Motyw pojawiał się nadal w sztuce ludowej, a także w prowincjonalnych szkołach, niezależnie od panujących kierunków i stylów.

¹³ T. CHRZANOWSKI, T. MACIEJEWSKI, *Graduał karmelitański z 1644 o. Stanisława ze Stolca*, Warszawa 1976, s. 17, il. na s. 27.

¹⁴ T. CHRZANOWSKI, *Typus Ecclesiae — Hozjańska alegoria Kościoła*, w: *Sztuka Pobrzeża Bałtyku*, Materiały Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1978, s. 294.